

**ПРОБЛЕМИ ФУНКЦІОНУВАННЯ ДЕРЖАВНИХ ПІДПРИЄМСТВ
У РИНКОВІЙ ЕКОНОМІЦІ: ТЕОРЕТИЧНИЙ АСПЕКТ**

Наукові праці МАУП, 2013, вип. 2(37), с. 87–91

Розвиток ринкових відносин та переосмислення цілого ряду базових понять класичної економічної теорії змушують принципово по-новому підходити до визначення змісту та сутності феномена державної власності, а також державних підприємств, форм та методів їх діяльності в умовах глобальної ринкової економіки.

Проблеми функціонування державних підприємств набувають особливої теоретичної і методологічної ваги в структурі досліджень сучасної економічної науки, оскільки подальший розвиток економічних відносин (особливо якщо мова йде про економіки перехідного типу, в яких ринкові механізми ще не є усталеними і часто не виконують тих функцій, які вони реалізують у розвинених ринкових економіках світу) потребує відповідного наукового обґрунтування.

Утім, відзначаючи на наукове значення питань функціонування державних підприємств у ринковій економіці (хоча, насправді, мова ведеться не про якусь універсально усталену систему функцій державного підприємства, а радше про різні економічні моделі розвитку державних підприємств в економіці ринкового типу), необхідно звернути увагу і на причини, що зумовлюють незаперечну актуальність подібних досліджень. У цьому сенсі, на нашу думку, необхідно вказати на такі головні причини. По-перше, напевно чи можна піддавати сумніву положення про те, що державне підприємство є визначальною складовою країн з ринковою економікою та поширене передусім у галузях, які мають важливе значення для всієї економіки, або в галузях, що потребують великих капіталовкладень і де приватні чи колективні підприємства не можуть забезпечити достат-

ньої норми прибутку для розширеного відтворення. Фактично в сучасних умовах саме державні підприємства покликані захищати національні інтереси, забезпечувати захист, правопорядок, благоустрій, культурний та історичний розвиток та збагачення. З огляду на значущість цих сфер діяльності, а також реалізації зазначених функцій, подальший розвиток та ефективне використання потенціалу державних підприємств становить одну з базисних цілей будь-якої країни, яка намагається отримати максимальний соціальний ефект від своєї економіки в умовах стрімкого розвитку ринків та їх коливань. По-друге, варто нагадати, що сучасні економісти часто пов'язують функціонування та розвиток державних підприємств з об'єктивними недоліками ринків, тобто з наявністю в ринковій економіці таких сфер, галузей та виробництв, до результатів діяльності яких критерій максимізації прибутку об'єктивно не застосовується [1, 66–81]. У цьому плані в умовах ринкової економіки слід говорити не про поступове “відмирання економічної функції держави”, а про те, що сама держава стає важливим виробником цілого ряду товарів та послуг, якими вона має забезпечити громадян і без яких неможливий нормальний суспільний розвиток [2, 94]. У зв'язку з чим істотно актуалізується питання про роль та функції державних підприємств, а також про те, як

вони повинні розвиватись в умовах сучасних ринків. По-третє, аналіз ролі та функцій державних підприємств у ринковій економіці набуває додаткової актуальності з погляду на потребу розробки стратегій їх розвитку в умовах перехідних економік. Тобто та чи інша транзитивна держава має не просто з'ясувати як і в якому напрямі повинен розвиватись державний сектор економіки, а й обрати ту чи іншу конкретну економічну модель управління державними підприємствами. Усе це надає досліджуваній у межах цієї статті темі не лише теоретичної значущості, а й практичної актуальності.

Отже, ставлячи на меті нашої розвідки теоретико-методологічний аналіз процесів функціонування державних підприємств у ринковій економіці, ми маємо вирішити такі конкретні завдання: а) встановити критерії визначення та сутність державних підприємств у сучасних умовах; б) вказати на роль держави як специфічного суб'єкта підприємницької діяльності; в) охарактеризувати головні проблеми в частині забезпечення ефективної діяльності державних підприємств в умовах ринкової економіки.

У сучасній економічній теорії критерієм віднесення підприємств до державних здебільшого вважають форму власності. Так, державними прийнято вважати такі підприємства, які перебувають прямо чи опосередковано під впливом центрального або місцевого органу державної влади та мають майно, бюджет та рахунки. У цьому контексті варто нагадати, що Європейський центр державного підприємництва дав таке визначення: "Державним є будь-яке підприємство, що здійснює економічну діяльність, і в якому держава має більшу частину капіталу або відіграє вирішальну роль в управлінні". Ця дефініція була уточнена Директивою Комісії європейських співтовариств від 25 червня 1980 р., де було вказано, що державним є підприємство, на яке державна влада може здійснювати прямий чи опосередкований домінуючий вплив внаслідок того, що це підприємство перебуває у власності держави; або держава бере участь у його капіталі; або внаслідок правил, на основі яких ним управ-

ляють. Такий відомий сучасний економіст, як Дж. Стігліц розглядає державні підприємства за ступенем їх автономності від держави [3, 619–620]. Щодо вітчизняних теоретиків, то тут варто навести позицію В. Базилевича, який відзначає, що під державним слід розуміти підприємство, основні засоби якого є державною власністю, а керівники призначаються державними органами або працюють за контрактом [4, 264]. Отже, в сучасних умовах державне підприємство є самостійним суб'єктом господарювання, заснованим на державній (повній або неповній) формі власності, що здійснює виробництво товарів, у тому числі суспільних благ, надання послуг, науково-дослідну та комерційну (некомерційну) діяльність з метою досягнення економічного та соціального ефекту в національній економіці.

Самі по собі державні підприємства є в усіх без винятку країнах. Основна мета їхньої діяльності полягає в реалізації пріоритетних загальнодержавних науково-виробничих і науково-технічних програм, розбудові виробничої та соціальної інфраструктури, необхідної для нормального функціонування та розвитку соціально-економічної системи. Характерною рисою державних підприємств є те, що держава або контрольовані нею установи володіють часткою капіталу, достатньою для контролю за їх діяльністю. Об'єктами державного підприємства найчастіше стають стратегічні, життєзабезпечувальні, наукомісткі, імпортозамінювальні сфери та галузі, а також низькорентабельні, капіталомісткі та малоприбуткові кризові галузі, які потребують державної підтримки. Державної допомоги ще також потребують так звані базові галузі, без яких неможливе нормальне функціонування всього народногосподарського комплексу та його розвиток. Відносно низька рентабельність базових галузей виробництва не стимулює залучення приватних підприємців, особливо якщо в них є можливість вибору або розвитку більш прибуткового виробництва. Насамперед, це галузі капіталомісткі та малоприбуткові виробничої та соціальної інфраструктури: енергетика, транспорт, зв'язок, освіта, наука,

культура та охорона здоров'я. Розглядаючи сфери виникнення, поширення та існування державних підприємств, необхідно звернути увагу на те, що немає єдиної системи поглядів на ці поняття. Так, В. Савченко вважає, що державне підприємство функціонує в чотирьох галузях економіки — промисловості, фінансах, транспорті та зв'язку. Це пов'язано з такими факторами: а) відсутністю комерційної вигоди для приватного підприємництва в різних сферах та галузях економіки; б) важливістю розв'язання ключових суспільно-національних проблем, таких як підтримка цілісності суспільного виробничого процесу та згладжування циклічних коливань, забезпечення прогресивних структурних зрушень, проведення регіональної політики, утримання та розвитку соціальної інфраструктури, охорона навколишнього середовища, недопущення в суспільстві критичних соціальних напружень, забезпечення національної безпеки тощо [5, 80–86]. Але це, на нашу думку, є не повний перелік сфер, де мають поширюватись та функціонувати державні підприємства.

Справді, у багатьох країнах світу до державних сфер та галузей виробництва належать: підприємства військово-промислового комплексу (приватні власники не допускаються через стратегічні цілі), які виготовляють зброю, боєприпаси; підприємства, які несуть загрозу навколишньому середовищу та безпеці людей; підприємства, що здійснюють науково-виробничі, дослідницькі, проектні та конструкторсько-технологічні розробки, які пов'язані з військовими цілями або з науково-дослідними та дослідно-конструкторськими розробками, що характеризуються невизначеністю, високими інвестиціями та ризиками; підприємства військово-будівельних робіт, які забезпечують будівництво ракетних шахт, знешкодження та утилізацію хімічної та бактеріологічної, ядерної зброї, будівництво залізничних доріг, мостів, виправних закладів тощо. Також до підприємств державної власності ще належать монетні двори та друкарні цінних паперів. Ці структури перебувають у державному підпорядкуванні, збереження їх у державній власності

пов'язано з внутрішнім захистом та безпекою. Разом з тим, у Стратегії економічного і соціального розвитку України (2004–2015 рр.) “Шляхом Європейської інтеграції” щодо державних підприємств та державної власності визначено: інноваційні моделі розвитку (стан та розвиток критичних, ресурсозберігаючих, енергетичних, ракетно-космічних та авіакосмічних технологій, технологій воєнно-промислового комплексу, нові матеріали та біотехнології, державна політика у сфері науки та технологій, основні напрями розвитку наукомісткого виробництва); вказані пріоритети структурно-інноваційної перебудови промисловості (розділ 6); підвищення ефективності транспортної інфраструктури та реструктуризацію дорожнього господарства (розділ 9); стратегію інституційних перетворень (розділ 12); стратегію забезпечення економічної та екологічної безпеки (розділ 16).

Відповідно до чинного Закону України “Про власність”: “Державну власність України складають: земля, майно, що забезпечує діяльність Верховної Ради України та утворюваних нею державних органів; майно Збройних Сил, органів державної безпеки, внутрішніх військ і Державної прикордонної служби України; оборонні об'єкти; єдина енергетична система; системи транспорту загального користування, зв'язку та інформації, що мають загальнодержавне (республіканське) значення; кошти (республіканського) бюджету; (республіканський) національний банк, інші державні банки та їх установи і створювані ними кредитні ресурси; (республіканські) резервні, страхові та інші фонди; майно вищих і середніх спеціальних навчальних закладів; майно державних підприємств; об'єкти соціально-культурної сфери або інше майно, що становить матеріальну основу суверенітету України і забезпечує її економічний та соціальний розвиток”. До сфери діяльності державних підприємств також доцільно віднести виробництво суспільних благ (розвиток генної інженерії для запобігання негативним наслідкам людуству), квазісуспільних благ (послуги виробничої та соціальної інфраструктури), змішаних і приватних благ (зерно, селекція тощо). Необхідність участі

державних підприємств у задоволенні потреб суспільства у квазісуспільних, змішаних, соціально значущих благах пов'язано рядом факторів: ефектом масштабу, мережевим характером виробництва; можливістю надання найкращого співвідношення між безкоштовними та платними благами (ряд благ надається за допомогою ваучерів, субсидій); важливістю оптимізації використання переважаних суспільних благ, коли частина їх надається безкоштовно, а частина за гроші. Ще однією складовою інтересів державних підприємств є наука, яка перетворюється в безпосередню продуктивну силу, прямо, безпосередньо або опосередковано виходить на реалізацію будь-яких інтересів суспільства: забезпечення національної безпеки (сировинна, енергетична, продовольча) та конкурентоспроможності на світовому ринку, оновлення техніко-технологічної бази виробництва, освоєння нових родовищ тощо. Необхідність діяльності державних підприємств у сфері наукових розробок пов'язана з неприбутковістю, великими витратами та ризиковістю.

Також однією із сфер діяльності державних підприємств є природні монополії. Природна монополія — галузь, у якій довгострокові середні витрати досягають мінімуму тільки тоді, коли одна фірма обслуговує весь ринок у цілому. У такій галузі мінімальний ефективний масштаб виробництва товарів близький до тієї кількості, на яку ринок пропонує попит за будь-якою ціною, достатньою для покриття витрат виробництва. За характером їх діяльності бувають виробничі та невиробничі, за видами — ресурсні (рідкісні, унікальні) і технологічні природні монополії. Відповідно до Господарського кодексу (п. 1 ст. 28) до природних монополій в Україні належить “стан товарного ринку, за якого задоволення попиту на цьому ринку є більш ефективним за умови відсутності конкуренції внаслідок технологічних особливостей виробництва, а товари (послуги), що виробляються суб'єктами господарювання, не можуть бути замінені у споживанні іншими, у зв'язку з чим попит на цьому товарному ринку менше залежить від зміни цін на такі товари, ніж попит на інші товари (послуги). Суб'єктами

природної монополії можуть бути суб'єкти господарювання будь-якої форми власності (монопольні утворення), які виробляють (реалізують) товари на ринку, що перебуває в стані природної монополії”. Перевагами діяльності державних підприємств у галузях технологічних природних монополій є створення та раціональне використання мережевих структур та інфраструктури мережі, оптимізація структури продуктивних сил на території країни, які легше піддаються контролю, більш прозорі та ін. Природні монополії, які пов'язані з рідкісними, унікальними природними багатствами (діаманти, золото, дорогоцінне каміння, руди, газ, нафта та ін.) також мають безпосередньо перебувати у державній власності. Оскільки природні багатства є суспільним надбанням людства, тому потребують державного контролю за збереженням. Раціональне їх використання дасть можливість забезпечити природними багатствами і наступні покоління, адже вони є вичерпними та невідновними.

Правовий статус державних підприємств у різних країнах відзначається великою різноманітністю. При цьому в жодній країні, як правило, немає єдиного законодавчого акта, який би регулював діяльність усіх державних підприємств. Практично кожне підприємство створюється і діє на основі спеціальної постанови державних установ, які регламентують методи контролю та управління з боку держави, а також регулюють фінансові і майнові відносини з державою та ринком. Так, за допомогою системи законів про державні підприємства та компанії, у Великобританії повністю побудоване поведження всього державного сектора національної економіки, причому змодельовано виходячи з особливостей кожного підприємства. Один закон про державне підприємство поширюється на державний авіаційний концерн і державну взуттєву фабрику, а також всю національну залізничну систему. Зрозумілою в британській системі є роль галузевих міністерств, які створені не для того, щоб давати державним підприємствам вказівки, а з метою контролю за виконанням чинного законодавства [6, 219].

З огляду на специфіку діяльності державних підприємств і їх функції М. Клінова, зокрема, виокремлює такі функції державних підприємств: забезпечення діяльності підприємств і галузей господарювання, які будучи малорентабельними, традиційно не представляють для приватного капіталу інтересу, але розвиток яких визначає загальні умови виробництва. Це належить насамперед до галузей економічної інфраструктури (енергетика, транспорт, зв'язок) та житлово-побутового господарства; оздоровлення галузей, які перебувають у кризі (державна допомога — субсидування, оновлення, спеціалізація тощо); допомога важливим галузям економіки з метою забезпечення потрібного рівня економічної життєздатності, прискорення НТП та закріплення позицій держави на світовому ринку. До таких галузей належать науково- та капіталомісткі галузі (аерокосмічна, атомна, автомобілебудівна, електронна, нафтопереробна); індустріалізація відсталих районів, тобто проведення відповідної регіональної політики (будівництво промислових підприємств, перепідготовка кадрів тощо); охорона навколишнього середовища шляхом упровадження безвідходних технологій, будівництво очисних споруд у галузях виробництва, які є потенційно небезпечними (добувна промисловість, енергетика тощо) [7, 13].

Таким чином, дослідивши поняття та функції державних підприємств, можна зробити висновок про їх необхідність, доцільність та вагомість існування в сучасних ринкових умовах. Це пояснюється тим, що держава має бути гарантом стабільності, недоторканності та правопорядку, а державні підприємства є засобом досягнення цього,

оскільки саме вони спроможні протистояти стихійним силам ринку та діяти там, де приватний власник є неефективний. Водночас, варто наголосити, що основним призначенням державних підприємств, крім надання товарів, послуг і благ, є досягнення економічного та соціального ефекту в країні, що є запорукою захисту держави, її загальнонаціональних інтересів, цілісності, правопорядку і безпеки. Очевидно, що зазначені висновки є вельми важливими в аспекті розробки і запровадження загальної програми розвитку державних підприємств в Україні з огляду на поглиблення ринкових реформ та формування нової розвиненої ринкової економіки.

Література

1. Самуельсон П. А. Экономика / П. А. Самуельсон, В. Д. Нордхаус; пер. с англ. — М.: БИНОМКНО-РУС, 1997. — 800 с.
2. Макконелл К. Р. Экономика: принципы, проблемы, политика / К. Р. Макконелл, С. Л. Брю; пер. с англ. — В 2-х т.: Т. 1. — М.: Республика, 1992. — 399 с.
3. Лекции по экономической теории государственного сектора: Учебник / Э. Б. Аткинсон, Дж. Э. Стиглиц; пер. с англ., под ред. Л. Л. Любимова. — М.: Аспект Пресс, 1995. — 832 с.
4. Економічна теорія: Політекономія: Підруч. / За ред. В. Д. Базилевича. — К.: Знання-Прес, 2006. — 615 с.
5. Савченко В. Е. Государственное предпринимательство в рыночной экономике. — М.: ОАО НПО "Экономика", 2000. — 294 с.
6. Мельник Л. Ю. Держава і власність / Л. Ю. Мельник, М. Х. Корецький. — Дніпропетровськ: Січ, 2002. — 411 с.
7. Клинова М. В. Государственное предпринимательство в странах Европейского сообщества. — М.: Наука, 1988. — 182 с.

Наведено авторську систематизацію основних теоретико-методологічних підходів до класифікації підприємств та виділення такого їх типу, як державні підприємства.

Приведена авторская систематизация основных теоретико-методологических подходов к классификации предприятий и выделению такого их типа, как государственные предприятия.

The study contains the author systematized main theoretical and methodological approaches to the classification of companies and their selection of this type as a public company.

Надійшла 12 лютого 2013 р.